

Ahlâkî Bir Alan Olarak Tasavvufun Eğitimle/Din Eğitimiyle İlişkisi¹

The Relationship of Sufism as a Moral Field with Education/Religious Education

Ahmet BEKEN

ORCID: 0000-0002-5243-7605

Arş. Gör. Dr. Çukurova Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Adana/Türkiye,
ahmtbeken@gmail.com

Makale Bilgisi/Article Info:

Geliş/Received: 4.11.2020 Düzeltme/Revised: 01.12.2020 Kabul/Accepted: 02.12.2020

Araştırma Makalesi / Research Article

Atıf / Cite as: Beken, A. (2020). Ahlâkî Bir Alan Olarak Tasavvufun Eğitimle/Din Eğitimiyle İlişkisi. Antakiyat, 3 (2), 256-278

Öz:

İnsanın iyi yönde değişim ve dönüşümünü amaçlayan faaliyetlerin tümü eğitim olarak kavramlaştırılabilir. Bu yönüyle genelde eğitim özelde ahlâk (ve ahlâk eğitimi), her an oluş halinde olan insan hayatının aslî unsurlarından olup insan gelişimini konu edinen bütün faaliyetler eğitim kapsamında değerlendirilebilir. Bu bağlamda negatif kişilik özellikleri ve olumsuz eylemleri dönüştürmesi açısından konu edildiği kavramlar ve ortaya koyduğu yöntemlerle tasavvufun eğitime katkılar sunacağı aşikârdır. Başka bir tabirle içedönük bir olgunlaşma/ahlâkî olgunluk sürecini ifade etmesi, insanın idrâk ve farkındalık düzeyini yükseltmeyi hedeflemesi, amaç, yöntem ve kullandığı kavramlar açısından insanı ve insanın manevî ve ahlâkî terbiyesini konu edinmesi yönüyle tasavvuf, eğitimin içerisinde bir alandır. Dolayısıyla çalışmada manevî terbiye alanı olarak tasavvufun ahlâkî öğretilerinin eğitimle/din eğitimiyle olan ilişki ve irtibatının ortaya konması amaçlanmaktadır. Bu amaca mebni söz konusu diyalojik ilişkinin Hâris el-Muhâsibî (ö. 243/857) örneğinde ortaya konulması hedeflenmektedir. Bu bağlamda öncelikle tasavvuf ve ahlâkî ilim tasnifindeki yerine kısaca değinilmiş, daha sonra ise tasavvufun ahlâkî/felsefî ahlâk ve eğitimle ilişkisi ele alınmıştır. Bilhassa amaç, yöntem, yetiştirilmek istenen tipoloji ve terminoloji açısından bunların kesin sınırlarla birbirinden ayrılıp ayrılmayacağı ile İslâm dini bağlamında eğitim-din eğitimi ayrımının imkânına değinilmiştir. Çalışmada tasavvufun/tasavvufî ahlâkî eğitimiyle ilişkisini gündeme getiren husus ise tasavvufun gerek nazarî ve gerekse amelî bakımdan ahlâka (ve ahlâk eğitime) dair açılımlar sunmasıdır. Nitel yöntemin kullanıldığı bu çalışmada veriler, literatür taramasına bağlı olarak elde edilmiştir. Verilerin analiz ve değerlendirmesi yapılırken de içerik çözümleme tekniğinden istifade edilmiştir. Son tahlilde ise tasavvufun din ve ahlâk eğitimiyle yakından ilişkili olduğu, dolayısıyla din eğitimi açısından istifade edilmesi gereken bir alan olduğu neticesine varılmıştır.

Anahtar kelimeler: Eğitim/Din Eğitimi, Ahlâk, Tasavvuf, Hâris el-Muhâsibî.

¹ Bu araştırma sürecinde TR Dizin 2020 kuralları kapsamında “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesinde” yer alan tüm kurallara uyulmuş ve yönergenin ikinci bölümünde yer alan “Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemlerden” hiçbirini gerçekleştirilmemiştir. Ayrıca bu araştırma “Etik Kurul İzni” gerektirmeyen bir çalışmadır.

Bu makale “Hâris el-Muhâsibî'nin Din Eğitime İlişkin Görüşleri” (2019) isimli doktora tezinden hareketle yazılmıştır.

GİRİŞ

İnsan kavramının semantik açıdan sahip olduğu anlamlar bir bütün olarak değerlendirildiğinde insanı insan yapan hususların başında onun fizikî ve maddî yapısından ziyade akıl ve irade sahibi olması, düşünebilmesi, inanması, ahlâkî değer ve erdemlerle donanması, bunları kabul ya da reddedebilme iradesine sahip olması, yargıda bulunabilmesi, eğitime ve eğitilebilme kapasitesine sahip olması gibi özellikler gelir. Bu nedenle -her biri insana farklı bir açılarından yaklaşırsa da- neredeyse bütün bilimsel disiplinlerin temel ilgi alanını oluşturan insan, zikredilen özellikleri ve eylemleri itibarıyla özellikle felsefe, psikoloji, sosyoloji, eğitim, ahlâk ve tasavvufun konusu olmuştur. Bunlardan eğitim ve ahlâkî bir alan olarak tasavvuf; insanın “iyi” yönde dönüşümünü konu edinen başlıca disiplinlerdir. Bu noktada iyi ile kötü, doğru ile yanlış arasında kalan insanın olumlu ve istendik davranışlara yönlendirilmesi, sözü edilen alanların temel amaçlarındandır. Başka bir ifadeyle mezkûr alanlar; insanın sahip olduğu olumlu özellikleri keşfetmesini, iç ve dış dünyasıyla uyumlu olmasını; bilişsel, duyuşsal ve davranışsal bakımdan gelişmesini, böylece ahlâkî olgunlaşmasını hedeflemektedir. Eğitimin böyle bir hedefe sahip olduğu hem bilinen hem de ilgili literatürde sıklıkla vurgulanan bir husustur. Tasavvuf ise başlı başına ruhsal/manevî olgunlaşma süreci olup bireyde ahlâkî erdemlerin gelişmesini/geliştirilmesini hedeflemektedir. Ayrıca dinin temel gayelerinden olan güzel ahlâkın kazanılmasında ve sağlam bir kişilik yapısının oluşmasında tasavvuf önemli bir hisseye sahiptir. Buradan hareketle tasavvufun bilhassa tarihsel süreçte Müslüman bireylerin ve toplumların duygusal, düşünsel, davranışsal ve ahlâkî gelişimlerine önemli katkılar sağladığı söylenebilir.

İslâm ilim ve düşünce tarihi boyunca din eğitimi, tüm eğitim uygulamalarının merkezinde yer aldığından bu düşüncede din, sadece bir dersten ibaret olmamıştır. Başka bir ifadeyle eğitim, İslâm düşünce geleneğinde dinî bir karakter taşıdığından “din eğitimi” ya da “dinî eğitim” gibi adlandırmalar zaten bu gelenek içerisinde yer alan bir eğitime göndermede bulunmuştur. Kaldı ki söz konusu gelenekte günümüzde olduğu şekliyle eğitim ve din eğitimi arasında bir genellik-özellik ilişkisinden söz etmek de mümkün görünmemektedir. Bu nedenle günümüzde eğitim-din eğitimi ayırımının gelenekte karşılığının olmayışı araştırmanın zorluklarından biridir. Aynı zorluk eğitimin tanımı, kapsamı ve bunun din eğitimi ve tasavvufla ilişkisi için de söz konusudur. Bu zorluğu aşmak için eğitim, çoğunlukla din ve ahlâk eğitimi kapsayacak bir şekilde ele alınmıştır. Bu nedenle eğitimle -eğitimin henüz terbiyenin bütün anlamlarını karşılayacak derecede zengin bir yükü yüklenmediğini² gözden uzak tutmadan- çoğu zaman *ta’lîm*, *terbiye* ve *edeb/te’dîb* kastedilmiştir. Dolayısıyla makalede eğitim ve din eğitimi kavramları, zaman zaman birbirini yerine kullanılmıştır.

² Beyza Bilgin, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi* (Ankara: Yeni Çizgi Yayınları, ts.), 18.

Aslında bu yaklaşımda/kullanımda eğitim, din eğitimi ve ahlâk eğitimi şeklindeki ayırımların da bir nebze önüne geçilmeye çalışılmıştır. Zira İslâm düşünce geleneğinde din ve ahlâk; müstakil bir disiplin ya da ders olmaktan ziyade eğitim-öğretimin bütününe sirayet eden bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun yanında *ta’lîm*, *terbiye* ve *edeb/te’dîb*’in insanın Allah’la irtibatını/ilişkisini gündeme getiren kavramlar olduğu da unutulmamalıdır. Nitekim Hâris el-Muhâsibî özelinde din-ahlâk ilişkisinin iç içelik teşkil ettiği, insanın bütünlüklü terbiyesinin bu zeminde ele alındığı görülmektedir. Bu nedenle eğitim faaliyetleri; inanç, ibadet ve ahlâk alanından (dinden) bağımsız telakki edilmemiştir. Yine de din eğitimi kavramı söz konusu olduğunda bununla ekseriyetle çalışma alanına göndermede bulunulmuştur. Tarihsel süreçte öncelikle tasavvufun daha sonra eğitim/din eğitiminin müstakil birer alan olarak ortaya çıkması, konuyu bu şekilde ele almayı zorunlu kılmaktadır. Ancak çalışmada son asırlarda ortaya çıkan ve genellikle “öğretime” ve “bilşsel alana” hasredilen bir disiplinle yaklaşık on iki on üç asırdır devam edegelen bir disiplini karşılaştırma yoluna gidilmemiştir. Dolayısıyla din eğitimi, bilimsel bir disiplin olmasının yanında daha çok genel bir faaliyet alanı olarak ve İslâm dini özelinde ele alınmıştır. Diğer bir söylemle tasavvuf-din eğitimi ilişkisi denildiğinde din eğitimindeki din, doğal olarak İslâm’a tekabül etmektedir. Bu yaklaşımın neticesi olarak eğitim ve din eğitimi, “Aşkın Varlık’la (Allah’la)” ilişkili bir şekilde ele alınıp birbirinden farklı olgularmış gibi telakki edilmemiştir.

Çalışma boyunca kullanılan tasavvuf kavramıyla ise çoğunlukla tasavvufun teşekkül dönemine (özellikle hicri ilk üç asır) göndermede bulunulmuş, söz gelimi İbnü’l-Arabî (ö. 638/1240) ve Sadreddîn Konevî (ö. 673/1274) ile felsefî bir veçhe kazanıp metafizik bir alana evrilen ve tarikat halini alarak kurumsal bir yapıya bürünen tasavvuf (müteahhirûn ve tarikat dönemi tasavvufu) dışarıda bırakılmıştır. Başka bir ifadeyle tasavvuf, bilhassa İbnü’l-Arabî ve Konevî ile metafizik (ve nazârî/felsefî) bir ilim olarak ortaya konduğu şekilden çok amelî cihetiyle ele alınmıştır. Burada da hem Sünnî kelâmın hem de tasavvufun kurucu simalarından addedilen Muhâsibî’den hareket edilmiştir. Dolayısıyla tasavvuf derken aslında çoğunlukla Muhâsibî’nin tasavvuf düşüncesi kastedilmiştir. Muhâsibî’yi merkeze almamızın sebebi; insanı (maddî-manevî) bütün yönleriyle ve bir bütün olarak ele alması, tasavvufî ahlâk anlayışının tasavvuf/sûfilik yoluna girmiş kişilerle (mürîd, sâlik vs.) sınırlı olmaması, ahlâk temelli bir din/dindarlık anlayışına sahip olması, dinin inanç, ibadet ve ahlâk alanına yönelik bütüncül bakış açısına sahip olması ve ahlâk anlayışını, bilginin eyleme (amele) dönüştürülmesi ilkesinden (bilgi-eylem bütünlüğünden) hareketle ortaya koymasındır.

Her ne kadar tasavvufla Muhâsibî’yi de kapsayan ilk dönem hâkim sûfî düşünce kastediliyorsa da tasavvufun ilim geleneği içerisindeki yerini belirtmek ve ahlâkla ilişkisini ortaya koymak adına zaman zaman sözü edilen sınır aşılmıştır. Ancak

makalenin doğrudan tasavvuf ve ahlâk ilişkisini iki farklı kulvarda incelemek gibi bir amacının olmadığına belirtilmesi gerekir. Zira tasavvuf-ahlâk ilişkisi ve hatta iki alanın eğitimle irtibatı, çok daha kapsamlı çalışmalar yapmayı gerektirmektedir. Bunun yanında genel perspektifiyle tasavvuf ve eğitim arasında birçok ayrışma noktasının olması da konuyu daha dar bir çerçevede ele almayı ilzam etmektedir. Bununla birlikte çalışmada tasavvufun sadece eğitimle uyumlu yönlerinin alınması gibi bir çabaya girilmediğinin de belirtilmesi gerekir. Bizim burada yapmayı düşündüğümüz husus, sözü geçen irtibatı gözden uzak tutmadan konuyu daha çok “tasavvufî ahlâk” üzerinden ele almaktır. Zira makale, genel anlamda tasavvuftan ve genel ahlâktan ziyade tasavvufun ahlâkî yönünü, başka bir ifadeyle tasavvufun içindeki ahlâkî ve bu arada Muhâsibî’yi merkeze almaktadır.

Günümüzde tasavvuf adı altında söylenen ve yapılanların dinin özüne (Kur’ân’a ve Sünnet’e) uyup uymadığına, bunun Muhâsibî’nin düşünceleriyle mukayesesine ve günümüz eğitimiyle tezat teşkil eden taraflarına da araştırmada yer verilmemiştir. Zira gerek bu zıtlıkları ve gerekse tasavvuf-eğitim farklılığını ele almak, farklı araştırmaları icap ettirmektedir. Bunun yanında tasavvufun ilmî bir disiplin olarak teşekkülü ve diğer dinî ilimlerle ilişkisi, çalışmanın kapsamı dışında olup tasavvuf daha çok ahlâkî bir süreci vurgulaması yönüyle ele alınmıştır. Diğer bir ifadeyle tasavvufun tercih edilmesinde, bilhassa (amelî) ahlâk alanını üstlenmiş olması; *edeb/te’dîb*, *tezkiye*, *mücâhede*, *tathîr*,³ *riyâzet*, *muhasabe* ve *murâkabe*⁴ gibi eğitimle ilişkisi kurulabilecek kavramların çoğunlukla tasavvufun konu edinmesinden kaynaklanmaktadır. Ahlâkî bir çaba olarak tasavvufun eğitimle ilişkisini ele alan çalışmaların⁵ az olması ise bizi bu çalışmaya yönlendiren temel sâiklerden biridir.

1. Tasavvuf-Ahlâk İlişkisi

Hicri III. asır; hadis, kelâm, tefsir, kiraât ve fıkıh alanında kavram ve usul açısından büyük gelişmelerin yaşanmasına, bunun neticesinde bu ilimlere dair geniş

³ Tathîr ile ilgili bk. Muhâsibî, *Âdâbü’n-nüfûs*, (*Kitâbü’t-tevehhüm* ile birlikte), thk. ve nşr. A. Ahmed Atâ (Beirut: 1991), 47-48.

⁴ Muhâsebe ve murâkabeyle ilgili bk. Muhâsibî, *er-Ri’âye li-hukûkillâh*, (thk. Abdülkadir Ahmed Atâ), 3. Baskı (Beirut: Dârü’l-kütübi’l-ilmîyye, 2010), 45; *Âdâbü’n-nüfûs*, 93, 131; *el-Kasd ve’r-rücû’ ilallâh* (*el-Vesâyâ* içinde), thk. A. Ahmed Atâ (Beirut: Dârü’l-kütübi’l-ilmîyye, 1986), 313, 229; *el-Mekâsib ve’l-vera’*, nşr. A. Ahmed Atâ (Beirut: 1987), 68.

⁵ Tasavvuf-Din Eğitimi ilişkisini ele alan çalışmalardan bazıları şu şekilde sıralanabilir: Şakir Gözütok, *Bir Din Eğitimi Disiplini Olarak Tasavvuf* (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 1992); Osman Türer, “Bir Eğitim Müessesesi Olarak Tasavvuf”, *İslâm’da Aile ve Çocuk Terbiyesi Sempozyumu (I)*, İslâmî İlimler Araştırma Vakfı 2005, 351-360; İhsan Kara, “Din Eğitimi, Din Hizmetleri ve Tasavvuf”, *Diyanet İlmî Dergi* 42/2 (2006), 107-124; Vahit Göktaş, “Tasavvufî Terbiye’nin Günümüz Din Eğitim-Öğretimine Sunabileceği İmkânlar”, *AÜFD* 52/2 (2011), 137-155; Şakir Gözütok, *Sûfi Pedagojisi - Tasavvufta Şahsiyet Eğitimi*- (İstanbul: Nesil Yay, 2012); Abdulkadir Çekin, “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitaplarında Tasavvuf Öğretimi”, *Bartın Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 1/1, (2012), 140-151; Abdulkadir Çekin, “Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinde Tasavvuf Öğretimi: Öğretim Programı (2010) Çerçevesinde Bir Analiz”, *Marife* (Bahar 2013), 139-148.

bir literatürün oluşmasına rağmen ahlâk alanının bu disiplinlere doğrudan konu olmadığı görülmektedir. Ahlâkla ilgili sözü edilen boşluk, hicrî II. asrın sonlarından itibaren gerek büyük hadis derlemelerin birer bölümü gerekse müstakil olarak ortaya çıkan *kitâbü'z-zühd*'ler, yine hadis külliyyatındaki *edeb/kitâbü'l-edeb*'ler, *mekârimü'l-ahlâk* literatürüyle daha sonra ortaya çıkan tasavvuf klasikleriyle doldurulmaya çalışılmıştır. Her ne kadar zühd ile tasavvuf literatürü arasındaki ilişkiyi tespit etme çeşitli zorluklar barındırsa da İslâm ahlâk anlayışının genel olarak zühd ve/veya edeb/âdâb başlığı altında tertip edilen âyet ve hadislerle ortaya konulduğu ileri sürülebilir. Ayrıca hadis kaynaklarında kısmen dağınık halde bulunan *tevbe*, *hayâ*, *sabır*, *tevekkül*, *takvâ* ve *rızâ* gibi kavramlar da tasavvuf kaynaklarında hâl, makâm ya da müstakil birer başlık altında ele alınarak tasnif edilmiştir. Böylece içerik bakımından İslâm ahlâk anlayışını ifade eden rivayetlere yer veren zühd edebiyatı, daha sonraki dönemlerde gerek temel konu ve kavramların belirlenmesinde gerekse toplumun din, ahlâk ve ilim anlayışına yönelik eleştirilerin devam ettirilmesinde ilk tasavvufî eserlere kaynaklık etmiştir.⁶

Sûfî müelliflerin genel olarak Kur'ân ve hadislerden hareketle *tevbe*, *sabır*, *tevekkül*, *şükür*, *hayâ*, *takvâ* ve *rızâ* gibi dinî ve ahlâkî kavramları, tasavvufî eğitim sürecine uygun olarak tertip ettikleri ve insandaki ahlâkî dönüşümün temel aşamaları olarak ele aldıkları bilinen bir gerçektir. Bu gerçekten hareketle tasavvufun ahlâk alanını (amelî ahlâkı) üstlenen bir disiplin olduğu söylenebilir. Ahlâkın temel koşulu olaraksa sûfîler öncelikle iman-amel ve/veya bilgi-ilim/amel arasında sağlıklı bir irtibat kurmaya çalışmışlardır. Bunu ifade etmek üzere *mârifet*, *hikmet*, *fıkıh* ve *edeb/âdâb* gibi kavramları yeniden yorumlayarak ortaya koymuşlardır.⁷ Zünnûn el-Mısırî (ö. 245/859[?]), Hâris el-Muhâsibî, Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909), Hakîm et-Tirmizî (ö. 320/932), Ebû Nasr es-Serrâc (ö. 378/988), Kelâbâzî (ö. 380/990), Ebû Tâlib el-Mekkî (ö. 386/996), Kuşeyrî (ö. 465/1072), Hücvîrî (ö. 465/1072[?]) ve Gazzâlî (ö. 505/1111) bu tavrın önemli simalarıdır. Zira onlar mezkûr alanlarla ilgili mükellefiyet, sorumluluk, ilke ve akidelerin içselleştirilip davranış haline getirilmesiyle birlikte ahlâkın bireysel yönüyle de alakadar olmuşlardır. Onlar sadece *havf*, *recâ*, *tevbe* ve *takvâ* gibi hâl ve makâmın ahlâkî yaşantı kısmıyla ilgili değil, bunların eğitimiyle de ilgilenmişlerdir. Neticede tasavvufun bu gibi mutasavvıfların eliyle ahlâkî bir ilim/disiplin olarak diğer dinî ilimler arasındaki yerini aldığı ileri sürülebilir.

Bununla birlikte ilim tasniflerinde tasavvufun yerinin tartışma konusu olduğu görülmektedir. Örneğin Kindî (ö. 252/866[?])'nin Aristoteles (m.ö. 384-322) üzerinden yaptığı ilim tasnifinde bunu görmek mümkündür. Zira Kindî, felsefeyi

⁶ Hacı Bayram Başer, *Şeriat ve Hakikat -Tasavvufun Teşekkül Süreci-* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), 55, 56, 64.

⁷ Başer, *Şeriat ve Hakikat*, 62, 64, 103.

nazarî ve amelî olmak üzere ikiye ayırıp ahlâkı, amelî felsefe kapsamında değerlendirirken tasavvufa yer vermemiştir.⁸ Diğer taraftan örneğin İhvân-ı Safâ (IV/X. asır),⁹ Şemseddin el-Âmülî (ö. 753/1352[?]),¹⁰ Taşköprülüzâde Ahmed Efendi (ö. 968/1561),¹¹ Nev'î Efendi (ö. 1007/1599)¹² Molla Sadrâ (ö. 1050/1640), Saçaklızâde (ö. 1145/1732)¹³ ve İsmail Hakkı İzmirli (1869-1946) gibi âlimlerin yaptıkları ilim tasnifinde tasavvufun doğrudan tasavvuf ya da *ilm-i bâtın*, *ilm-i edeb* veya *fıkh-ı vicdânî* gibi adlarla şer'î ilimler içerisinde yer aldığı görülmektedir.¹⁴ İbn Haldûn (ö. 808/1406), mutasavvıf olmamasına rağmen yapmış olduğu ilim tasnifinde tasavvufu naklî/şer'î ilim kategorisinde değerlendirmiştir.¹⁵ Sûfiyye ise yazmış oldukları metinlerde çeşitli ilim tasnifi yaparak tasavvufun dinî ilimlerden bir ilim olduğunu ve mutasavvıfların da Ehl-i sünnet dairesi içerisinde yer aldığını belirtmeye çalışmışlardır. Örneğin Serrâc, Hucvîrî, Gazzâlî ve Sühreverdî (ö. 632/1234) gibi âlimler, tasavvufa dinî ilimler arasında yer açmaya çalışmış ve yaptıkları ilim

⁸ Kindî, “Aristoteles’in Kitaplarının Sayısı Üzerine”, (*Kindî: Felsefî Risâleler* içinde), haz. Mahmut Kaya (İstanbul: Klasik Yayınları, 2002), 263-277. Şemseddin Âmülî'ye göre mütekaddim âlimler, tasavvufa itibar etmediklerinden ilim taksiminde ona yer vermemişlerdir. Bk. Şemseddin Âmülî, *Nefâisü'l-fünûn fi 'arâisi'l-uyûn*, I-III (Tahran: İntişârât-ı İslâmiyye, 1381), 1/15-16; Ali Ertuğrul, “Şemseddin Âmülî ve İlimler Ansiklopedisi Eseri: Nefâisü'l-fünûn fi arâisi'l-uyûn”, (*İlimleri Sınıflamak İslâm Düşüncesinde İlim Tasnifleri* içinde), ed. M. Arıcı (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019), 167-198. Özellikle Meşşâi ekole bağlı filozofların ilim tasnifinde tasavvufa yer vermeme nedenleriyle ilgili bk. Süleyman Gökbulut, “İlim Tasniflerinde Tasavvufun Yeri” *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 8/19 (2007), 245-264.

⁹ “İlmü't-Tezkâr ve'l-Mevâiz ve'z-Zühd ve't-Tasavvuf (zikir, nasihat, zühd ve tasavvuf ilmi)” şeklinde. Bk. İhvân-ı Safâ, *Resâilü İhvân-ı Safâ* (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), 1/266-267; Süleyman Gökbulut, “İlim Tasniflerinde Tasavvuf”, 245-264.

¹⁰ Şemseddin el-Âmülî, tasavvufu müstakil bir ilim olarak ele almanın yanında onu başka ilimleri de kapsayan şemsiye bir ilim olarak değerlendirmiştir. Geniş bilgi için bk. Şemseddin Âmülî, *Nefâisü'l-fünûn fi 'arâisi'l-uyûn*, 2/2-128; Ali Ertuğrul, “Şemseddin Âmülî ve İlimler Ansiklopedisi Eseri: Nefâisü'l-fünûn fi arâisi'l-uyûn”, 167-198.

¹¹ Taşköprülüzâde, *husûlî* ve *huzûrî* ilim tasnifinde ikincisiyle genellikle tasavvufa konu olabilecek ilimlere göndermede bulunmaktadır. Nitekim huzûrî ilmi elde etmenin yolunun “tasfiye” olduğunu söyleyerek tasfiye yolunu ikiye ayırır. Birincisi; nefsi riyâzât ve mücâhedât ile alışkanlıklarından, dünyevî meşguliyetlerinden alıkoyarak gidilen yoldur ki bu yolla elde edilen ilme, *ilm-i bâtın* denir. İkincisi; ruhun tasfiyesinden sonra kudsî ruh âlemine olan aşkından dolayı ona müşâhede ve tahakkuk yoluyla bir ilim hasıl olur ki buna da *ilm-i mükâşefe* denir. Taşköprülüzâde, her iki ilim arasındaki farka da değinerek mükâşefe ilminin bâtın ilmin neticesi ve semeresi olduğunu belirtir. Bk. Taşköprülüzâde, *Miftâhu's-sa'âde ve misbâhu's-siyâde fi mevzû'âti'l-ulûm*, I-III (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1985), 3/6.

¹² Asıl adı Yahyâ olan Nev'î Efendi de tasavvufa ayrı bir yer açmış, tanımı ve özelliklerinden bahsetmiştir. Bk. Nev'î Efendi, *Netâicü'l-fünûn ve mehâsinü'l-fünûn/İlimlerin Özü*, haz. Ö. Tolgay (İstanbul: İnsan Yayınları, 1995), 191-195.

¹³ Saçaklızâde, aslında ahlâk ilmiyle felsefî bir ilim olan ahlâkı kastederek bu anlamda ahlâk ile tasavvufun aynı olmadığını belirtir. Bu nedenle Saçaklızâde'nin düşüncesinde ahlâkın genel manada ahlâk ilmi ve tasavvuf ahlâkı olmak üzere iki kısma ayrıldığı söylenebilir. Ancak örneğin tasavvufun ahlâk ilminin bir bölümü olduğu şeklindeki izahları, iki ilim arasındaki irtibatı bulanıklaştıran bir mahiyet arz etmektedir. Bk. Saçaklızâde Mehmed Efendi, *Tertîbü'l-'ulûm*, nşr. Muhammed b. İsmâil es-Seyyid Ahmed (Beyrut: 1408/1988), 169. Ayrıca bk. Mustakim Arıcı, “İlimler Tasnifi Literatüründe Ahlâk İlmi”, *Mukaddime*, 7/1 (2016), 1-29.

¹⁴ Süleyman Gökbulut, “İlim Tasniflerinde Tasavvuf”, 245-264.

¹⁵ İbn Haldûn, *Mukaddime*, I-II, haz. S. Uludağ, 7. baskı (İstanbul: Dergâh Yay., 2011), 2/849-853.

tasnifinde tasavvufa öncelikli ve ayrıcalıklı bir yer vermişlerdir. Tasavvufun metafizik ve dinî ilimler kapsamında ele alınması, Gazzâlî sonrası ilim tasniflerinin çoğunda görülen bir durum olmuştur.¹⁶

Ahlâk bilhassa h. III. ve IV. asırdan itibaren telif edilmeye başlanan ilimlerin mevzuları, problemleri (mesâili), faydaları, terminolojileri, literatür ve tarihleri gibi birçok konuyu irdeleyen metinlerde bir ilim olarak kabul edilmiştir.¹⁷ Ancak ahlâkın ilim tasniflerinde nerede yer aldığı, bağımsız bir branş mı yoksa daha genel bir bilginin alt birimi mi olduğu konusu, İslâm ahlâk düşünürlerinin üzerinde durdukları önemli mevzular arasında yer almıştır. Örneğin Kindî, Fârâbî ve İbn Sînâ gibi filozoflar, ahlâkı, felsefenin nazarî ve amelî şeklindeki iki temel kolundan amelî felsefe olarak kabul edip incelerken insan eylemlerini, o eylemlerin değerleri yanında onların psikolojik dayanakları, ahlâkın tanımı ve değişebilirliği, temel ve alt erdemlerle erdemsizlikler açısından tahlil etmişlerdedir. Kelâm âlimleri ise kulların eylemleri, insan sorumluluğu ve özgürlüğüyle insan fiillerinin akılla mı yoksa vahiyle mi bilinebileceği (ahlâkın kaynağı) açısından ele almışlardır.¹⁸

Özellikle ilimleri konu edinen ve bununla ilgili çeşitli tasnifler yapan literatür incelendiğinde ahlâkın hangi disiplin kapsamında ele alınacağıyla ilgili farklı yaklaşımların benimsendiği görülmektedir. Bu bağlamda ahlâkı, felsefî ilimlerin (ulûmu felâsife) bir dalı kabul edenler olduğu gibi onu dinî/şer'î ilimler (ulûmu dîniyye/şer'iyye) kapsamında değerlendirenler de olmuştur. Ahlâkı, Aristoteles geleneğine uygun olarak amelî felsefenin bir dalı kabul edenler (bilhassa İslâm filozofları) bir dereceye kadar tekdüze bir yapı arz etmekle birlikte, ahlâkı dinî bir ilim addedenler daha çeşitli (meselâ kelâm âlimleri farklı ahlâk teorileri geliştirmişlerdir) ve dağınık hatta kimi zaman içinde oldukları düşünce geleneğiyle çelişen bir görüntü sergilemişlerdir. Ayrıca ahlâkın ele aldığı meselelerin fıkıhın alanına girdiğini ve dolayısıyla bu görevi fıkıhın üstlendiğini ileri sürenlerin yanında ahlâkla tasavvufun kastedildiğini iddia edenler de olmuştur.¹⁹

Kindî'den başlamak üzere çok sayıda filozof ilimleri, felsefî ilimler açısından taksim etmiş, çoğu zaman Aristoteles'in izinden giderek *tehzîbü'l-ahlâk/tehzîbü'n-nefs* (ahlâk eğitimi/nefis terbiyesi), *tedbîrû'l-menâzil/menâzil* (ev idaresi/aile ahlâkı) ve *siyâsetü'l-müdün*'den (toplum/şehir ahlâkı ve devlet yönetimi) teşekkül eden alanları pratik/amelî felsefe (ahlâk) kapsamında değerlendirmişlerdir. Buna göre ahlâk, öncelikle insanî nefse ait bir ilim olup bireyin nefsinde yerleştirmesi gereken

¹⁶ Ömer Türker, "İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi", *Sosyoloji Dergisi*, 3/22 (2011), 533-556; Süleyman Gökbulut, "İlim Tasniflerinde Tasavvuf", 245-264.

¹⁷ Mustakim Arıcı, "İlimler Tasnifi Literatüründe Ahlâk İlmi", 1-29.

¹⁸ Bk. Şaban Haklı, "İslam Ahlâk Teorileri", (*Teorik ve Pratik Yönleriyle Ahlâk içinde*), ed. R. Kaymakcan - M. Uyanık (İstanbul: Dem Yayınları, 2007), 119-132.

¹⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. Mustakim Arıcı, "İlimler Tasnifi Literatüründe Ahlâk İlmi", 1-29.

alışkanlıklar (huylar) bütünü ifade etmektedir. Nefiste meleke halini alan ahlâk, kişinin diğer insanlarla olan ilişkisinde şekillenmektedir. Bununla birlikte insan, gelişigüzel bireysel ilişkiler kurmamakta, belirli toplumsal yapılar içerisinde eylemlerini düzenlemektedir. Bu da aile ve şehir/devlet topluluğu içinde gerçekleştiğinden ahlâk, zikri geçen unsurlarla birlikte tamam (kâmil) olmaktadır.²⁰ Diğer taraftan İslâm ahlâk düşünürleri açısından ahlâk (ilmi), salt teorik/nazarî bir ilim olmayıp teoriye dayalı olmakla beraber insanı mutluluğa (dünya ve âhiret saadetine) götürecek somut davranış modellerinin belirlendiği pratik/amelî bir ilmi ifade etmektedir.²¹

Fahreddîn er-Râzî (ö. 606/1210) ve Nasîrüddîn et-Tûsî (ö. 672/1274) gibi isimler ahlâkı, amelî felsefenin alt dallarından biri olarak kabul etmişlerdir. Amelî felsefenin alt disiplinleri olan *tehzîbü'l-ahlâk/tehzîbü'n-nefs*, *tedbîrü'l-menâzil*, *siyâsetü'l-müdün*'ün fıkıh ve tasavvufla ilişkisinin ilk olarak filozoflar tarafından işlendiği görülmektedir. *Tedbîrü'l-menâzil* ve *siyâsetü'l-müdün*, muhteva ve mesâil açısından fıkıh (ve kelâm) ile ilişkisi, ahlâkın nefsin/kalbin arındırılması bağlamındaki temrinler ve bununla ilgili yöntemler açısından tasavvufla benzerliği ve irtibatı Fârâbî (ö. 339/950), İbn Sînâ (ö. 428/1037) ve Gazzâlî gibi filozoflar eliyle tartışmaya açılmıştır. Bu filozoflar bir taraftan ahlâk başta olmak üzere, amelî felsefenin diğer kısımlarını Aristoteles ilimler geleneğine bağlı olarak ele alırken diğer taraftan da ahlâkın (*tehzîbü'l-ahlâk*) fıkıh ve tasavvufla, *tedbîrü'l-menâzil* ve *siyâsetü'l-müdün*'ün de fıkıhla ilişkisini çeşitli açılardan gündeme getirmişlerdir. Taşköprülüzâde Ahmed Efendî gibi bazı âlimler ise ahlâkı hem amelî felsefenin bir dalı olarak hem de tasavvufî ahlâk anlayışına sahip bir yaklaşımla ele almışlardır.²²

Felsefî gelenekte ortaya konulan ahlâk ile tasavvufî ahlâk göz önüne alındığında tasavvufun birincisine göre daha sınırlı bir ahlâk anlayışı ortaya koyduğu belirtilebilir. Zira felsefî ahlâkın üç temel bölümde işlendiği görülmekte, insanın ahlâkî yetkinliği elde edebilmesi adına toplum ve siyasî bir yapının olması şart koşulmaktadır. Bu bağlamda Meşşâî geleneğin Aristoteles menşeli “insan fitratı gereği sosyalleşmeye yatkın bir tabiata sahip” olduğu anlayışından hareketle erdemlere ve ahlâkî yetkinliğe ancak toplum içerisinde erişilebileceği ileri sürülmüştür. Tasavvuf ahlâkının ise daha çok felsefî ahlâkın *tezkiyetü'n-nefs/tehzîbü'n-nefs* kısmına denk geldiği görülmektedir. Bu bakımdan tasavvuf ahlâkında, ahlâk felsefesindeki *tedbîrü'l-*

²⁰ Örneğin bk. Nasîrüddîn et-Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsrî*, çev. A. Gafarov-Z. Şükürov (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2007). Ayrıca bk. Hümeyra Özturan, *Ahlâk Felsefesinin Temel Problemleri -Seçme Metinler* (Ankara: Nobel Yayınları, 2015), 5.

²¹ Bununla ilgili bk. Şaban Haklı, “İslam Ahlâk Teorileri”, 119-132.

²² Bk. Mustakim Arıcı, “İlimler Tasnifi Literatüründe Ahlâk İlmi”, 1-29.

menâzil ve *siyâsetü'l-müdün* kısımlarının yer almadığı, zayıf kaldığı ya da felsefî ahlâkta olduğu gibi etraflı bir şekilde işlenmediği ileri sürülebilir.²³

Diğer taraftan felsefî ahlâkın nefis terbiyesi (*tehzîbü'n-nefs*) kısmının da tasavvufa göre daha basit bir düzeye işaret ettiği görülmektedir. Bu bakımdan tasavvuf ahlâkı, çok daha geniş ve detaylı açıklamalar yapmaktadır. Örneğin Muhâsibî'nin eserlerinin genelinde toplum ve siyaset ahlâkından ziyade nefis terbiyesi merkeze alınmaktadır. Bu yönüyle de daha çok birey merkezli bir ahlâk anlayışı ortaya koymaktadır. *er-Ri'âye li-hukûkillâh* özelinde konuşulacak olursa eserde, *tehzîbü'n-nefs*'in diğer iki alanla (aile ve şehir ahlâkı) ilişkisinin zayıf kaldığı bir gerçektir. Ayrıca Câbirî (d. 1936-ö. 2010)'nin de vurguladığı üzere Muhâsibî'nin ahlâk anlayışının İslâm'ı bir bütün olarak temsil etmediği, zira din edebini (ahlâkını) çok geniş işlemekle birlikte dünya edebini terk ettiği²⁴ ileri sürülebilir. Bununla birlikte akideye dair kimi problemleri dile getirip Mu'tezile gibi mezheplere yönelik tenkitleriyle topluma yönelttiği dinî ve ahlâkî eleştiriler düşünüldüğünde Muhâsibî'nin bireysel ahlâkla sınırlı bir ahlâk anlayışı ortaya koymadığı da söylenebilir. Mezkûr eseri bir tasavvuf ve ahlâk metni kılan husus ise *tehzîbü'n-nefs*'le ilgili geniş ve dakik açıklamalardır. Nitekim İbn Cemâ'a (ö. 733/1333), *er-Ri'âye*'yi nefis terbiyesiyle (tathîr) ilgili en faydalı eserlerden²⁵ saymaktadır. İbn Haldûn da *el-İhyâ* ile birlikte *er-Ri'âye*'den "Şifahî olarak edeb/âdâb öğrenmek, ilimler mütalaa etmek, tasavvuf yolunun hem bidayeti hem de nihayeti ile ilgili usul ve şartları için yeterli miktarda bilgi verildiği"²⁶ şeklinde bahsetmektedir. Taşkoprülüzâde ise Muhâsibî'nin kitaplarının nefis tezkiyesi, güzel huy ve davranışların kazandırılması (*tehzîbü'l-ahlâk*), kalp temizliği (*tasfiyetü'l-kalb*, *tathîrü'l-kalb*) gibi konuları kapsadığını²⁷ belirtmektedir. Louis Massignon (d. 1883-ö. 1962) Muhâsibî'nin *er-Ri'âye*'sini, "İslâm düşünce dünyasında insanın iç dünyasını (kalp hayatını) anlatan en güzel kitap"²⁸ şeklinde niteler.

Tasavvuf ahlâkının insanı (nefsi) merkeze alan bireysel bir ahlâk anlayışı ortaya koymasından hareketle *tezkiyetü'n-nefs*'in daha çok tasavvufa, felsefî ahlâkın *tedbîrü'l-menâzil* ve *siyâsetü'l-müdün* kısımlarının ise fıkıh ve kelâma bırakıldığı ya da ahlâk (*tezkiyetü'n-nefs*) ve ev idaresinin (*tedbîrü'l-menâzil/menâzil*) kısmen fıkıhla ama

²³ Hatta tasavvuftaki *uzlet* ve *halvet* gibi uygulamaların toplumsal yaşantıya tepki olarak okunması mümkündür.

²⁴ Bk. Muhammed Âbid el-Câbirî, *el-Aklu'l-ahlâkiyyu'l-Arabî/Arap Ahlaki Akli*, çev. M. Çelik (İstanbul: Mana Yayınları, 2015), 712.

²⁵ Bedruddîn İbn Cemâ'a, *Tezkiretü's-sâmi' ve'l-mütakellim fi edebi'l-âlim ve'l-müte'allim*, 55; *İslâmî Gelenekte Eğitim Ahlâkı*, çev. M. Şevki Aydın, 2. baskı (Ankara: TDV Yayınları, 2015), 83.

²⁶ İbn Haldûn, *Şifâü's-sâil/Tasavvufun Mahiyeti*, haz. S. Uludağ (İstanbul: Dergâh Yay., 1977), 82.

²⁷ Taşkoprülüzâde, *Miftâhu's-sa'âde ve misbâhu's-siyâde fi mevzû'âti'l-ulûm*, 2/306.

²⁸ Lois Massignon, *Recueil des Textes Inédits Concernant l'histoire de la Mystique en Pays d'Islam* (Paris: 1929), 17.

özellikle tasavvufla; toplum ve siyaset yönetiminin/biliminin (*siyâsetü'l-müdün*) ise kısmen fıkıh kısmen de ahkâm-ı sultâniye eserlerinde ortaya konan verilerle kesiştiği²⁹ söylenebilir. Bu nedenle fıkıh ve kelâmın, ahlâkın *tezkiyetü'n-nefs* kısmıyla çok ilgilenmediği görülmektedir. Buradan doğan boşluk ise daha çok tasavvuf tarafından doldurulmaya çalışılmıştır. Bu nedenle tasavvuf ile ahlâkın (amelî ahlâk) iç içe alanlar olduğu, İslâm'ın amelî ahlâk anlayışının daha çok mutasavvıflarca gerçekleştirildiği ve onlarca temsil edildiği söylenebilir. Nazarî ahlâk ise genellikle İslâm filozofları tarafından geliştirilip temsil edilmiştir.³⁰

Mutasavvıflar, telif ettikleri eserlerde çeşitli tasnifler yaparak tasavvufu “hakikat/îmân hakikatleri ilmi, kalp ilmi, bâtın ilim, ‘ilmullâh” şeklinde adlandırmanın³¹ yanında onun ahlâkî bir alan olduğunu ve ahlâkla ilişkisini ısrarla dile getirmişlerdir. Nitekim tanımlamalarında tasavvufu çoğu zaman edeb/âdâb ve ahlâkla irtibatlandırmaları, dahası tasavvufu edeb ve güzel ahlâktan ibaret görmeleri sözü edilen yaklaşımın neticesidir.³² Erken dönemde tasavvufla ilgili yapılan tanımların tasnife tabi tutulması güç olsa da sûfilerin tasavvufla ilgili dile getirdikleri tanımların genel olarak ahlâkî değişimi tasavvufun mevzusu olarak ortaya koymaya imkân veren bir bakış açısını yansıttığını söylemek mümkündür. Nitekim tanımlar göz önünde bulundurulduğunda, tasavvufu ya ahlâk ve edeb/âdâb ile aynı kabul etmek ya da herhangi bir ahlâkî erdemi tasavvufun konusu veya gayesi yapmak şeklinde iki temel yaklaşımın olduğu görülmektedir. Bunun yanında sûfilerin “tasavvuf şu özelliklerden oluşmaktadır, şu hasletler üzerine kuruludur” şeklinde başlayan cümlelerle tasavvufun konusunu teşkil eden çeşitli ahlâkî erdemleri zikrettikleri de belirtilmelidir.³³ Örneğin Cüneyd-i Bağdâdî, “tasavvuf şu sekiz haslet üzerine kurulmuştur” dedikten sonra bu hasletleri *sehâ, rızâ, sabır, işaret, gurbet, sûf giyme, seyahat* ve *fakr*³⁴ şeklinde sıralamaktadır. Buna benzer tanımlardan hareketle tasavvufun bir ahlâkî eğitim süreci olarak görüldüğü söylenebilir. Nitekim

²⁹ Ömer Türker, *Anlamı Tamamlamak -İslam Düşünce Geleneğinin Anadolu Coğrafyasındaki Bileşenleri-* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2018), 33.

³⁰ Bk. Hasan Kamil Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004), 65.

³¹ Süleyman Gökbulut, “İlim Tasniflerinde Tasavvuf”, 245-264.

³² Bazı tanımlar için bk. Sülemî, *Tabakâtü's-süfiyye*, thk. Mustafa A. Atâ (Beirut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 2003), 106; Serrâc, *el-Lüma'ül-İslâm Tasavvufu*, çev. H. K. Yılmaz (İstanbul: Altınoluk Yayınları, 1996), 24-25; Kuşeyrî, *er-Risâle/Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risâlesi*, çev. S. Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1999), 368, 369, 370; Hucvîrî, *Keşfu'l-mahcûb/Hakikat Bilgisi*, haz. Süleyman Uludağ, 4. Baskı (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014), 103-105; Ethem Cebecioğlu, “Prof. Nicholson’ın Kronolojik Esaslı Tasavvuf Tarifleri”, *AÜİFD*, 29/1 (1987), 387-406.

³³ Hacı Bayram Başer, *Şeriat ve Hakikat*, 223.

³⁴ Hucvîrî, *Keşfu'l-Mahcûb/Hakikat Bilgisi*, 102.

Muhâsibî'nin eserleri incelendiğinde güzel ahlâkı gaye edinip kötü ahlâkı ortadan kaldırmaya yönelik ilke ve yöntemler ortaya koyduğu görülmektedir.³⁵

2. Tasavvuf-Eğitim/Din Eğitimi İlişkisi

Değişimi (hâl/tahavvül) konu alması yönüyle tasavvuf, ahlâk ve eğitim³⁶ (*ta'lim*, *terbiye* ve *edeb/te'dîb* anlamında) iç içe alanlar olup bunların kesin sınırlarla birbirinden ayrılması mümkün değildir. Zira eğitimin tanımında, “değişme” sözcüğü hemen her zaman bir şekilde yer aldığı görülmektedir.³⁷ Diğer taraftan “davranış değişikliği ile (olumlu/iyi ve istendik) davranış kazanma/kazandırma” ahlâk dolayısıyla tasavvufla da ilgili ifadelerdir.³⁸ Başka bir anlatımla insan üzerinde değişikliğe sebep olan her türlü etkinin eğitim kapsamında değerlendirilmesi mümkündür.³⁹ Ayrıca değişebilir yönüyle ahlâk eğitimle mümkün olmakta (insanın ahlâkî özellikleri eğitim neticesinde değişebilmekte), eğitimde üst amaçları çoğu zaman ahlâkî değerler oluşturmaktadır. Başka bir ifadeyle eğitimin en önemli amaçlarından biri, ahlâk ve ahlâkî faziletlerdir. Hatta burada sadece eğitimin ahlâkî bir amaca yönelmesi değil, bunun için eğitimin ahlâkî olması da ön görülmüştür. Diğer bir anlatımla bireyin ahlâkı elde etmesi adına eğitim gerekli görüldüğü gibi eğitimin etkili ve verimli olması için onun ahlâkî bir tutumla düzenlenmesi ve sürecin buna göre işletilmesi de gerekli görülmüştür. Kısaca eğitim, özünde ahlâkîlik taşıyan bir faaliyet sayılmıştır.⁴⁰

İnsanın ahlâken olgunlaşmasını (kemâlini) hedeflemesi yönüyle ahlâk, tasavvufî düşüncenin de temelini oluşturmaktadır. Zira tasavvuf düşüncesinde insanın manevî manada yükselmesini sağlayan husus, ahlâkî değerlere sahip olup kötü hasletlerden kurtulmasıdır. Dinin de bir ahlâk, değer ve eğitim/terbiye sistemi olduğu düşünüldüğünde⁴¹ din ile eğitimin (*ta'lim*, *terbiye*, *edeb/te'dîb*) amaç ve hedeflerinin aynı noktada bir araya geldiği, daha doğrusu dinin eğitime anlamlı hedefler

³⁵ Bu bağlamda kaynaklar Muhâsibî'nin “Mizanda en ağır basacak şey, güzel ahlâktır” hadisinin senesinde yer aldığını özellikle vurgular. Bk. Sülemî, *Tabakât*, 59; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-selâm*, 1-17, thk. Beşşâr A. Ma'rûf (Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2001), 9/106.

³⁶ Eğitimin *değiştirme* ve *dönüştürme* faaliyeti olduğuyla ilgili örneğin bk. Ahmet Cevizci, *Eğitim Sözlüğü*, “Eğitim” (İstanbul: Say Yayınları, 2010), 165-168.

³⁷ Ahmet Cevizci, *Eğitim Sözlüğü*, “Eğitimsel Değişme”, 190.

³⁸ Nitekim örneğin Saçaklızâde, kalbin halleriyle ilgili bir ilim olarak adlandırılan ahlâkı, faziletli ahlâk ve bunu elde etme yollarıyla erdemsiz (rezîlet) ahlâk ve ondan kaçınma yollarını açıklayan bir ilim olarak tanımlar. Ona göre bu ilmin maksadı ise rezilet addedilen ahlâkın terk edilip (tehallî/tahlîye) faziletli ahlâkla süslenmektir (tehallî/tahlîye). Bk. Saçaklızâde, *Tertîbü'l-'ulûm*, 169.

³⁹ Bk. Beyza Bilgin-Mualla Selçuk, *Din Öğretimi -Özel Öğretim Yöntemleri-*, 2. baskı (Ankara: Gün Yayıncılık, 1995), 26.

⁴⁰ Muhammed b. Mes'ûd et-Tarnabâtî, *Bülûğu aksa'l-merâm (İlim ve Eğitim Ahlâkı)*, çev. M. Şevki Aydın (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 13.

⁴¹ Ahlâkın dinle iç içeliğine dair “Şüphesiz ki sen yüce bir ahlâk üzeresin” (Kalem, 68/4) âyeti örnek verilebilir.

belirlediği⁴² söylenebilir. Kaldı ki dinin ahlâkî bir boyutu olması, daha doğrusu özünde zaten bir ahlâk sistemini içermesi yönüyle din ve ahlâkî birbirinden ayırmak mümkün gözükmemektedir. Din ayrıca bütün boyutlarıyla insan-varlık ilişkisini ele alan ve insanın kendisi ile Allah’a değin diğer varlıklarla ilişkileri düzenlemeyi amaçlaması yönüyle de eğitimle doğrudan ilişkilidir.⁴³

Kişilik oluşturma cihetiyle eğitim; ahlâkî duygu, düşünce ve tutumları geliştirme ve bütün bunları eyleme dönüştürme sürecini ifade etmektedir. Olumlu/istendik huy ve davranışların kazandırılması, olumsuz olanların ortadan kaldırılması yönüyle *te’dîb*, *tehzîb*, *tathîr*, *tezkiye* ve *riyâzet* doğrudan ahlâk ve ahlâk eğitimiyle irtibatlı kavramlardır. Sözü edilen kavramları konu olması yönüyle tasavvufun bütünüyle bir edeplenme (*te’dîb*, *teeddüb*) ve *ahlâklanma* (*tahalluk*) süreci olduğu söylenebilir. Bu bağlamda ahlâk ve eğitim, insan hayatının temelinde/merkezinde yer alan, birbirini destekleyip var kılan iç içe olgular olarak değerlendirilebilir. Dolayısıyla insan eğitiminden söz edildiğinde aynı zamanda onun ahlâk eğitimi de söz edilmesi kaçınılmazdır. Çünkü ahlâkî kemâle eğitimle erilebileceği gibi etkin ve verimli bir eğitime de ancak ahlâkla ulaşılabilir.⁴⁴ Nitekim ahlâk, tarihsel süreçte bir şekilde eğitim düşüncesi içerisinde yer almış ve eğitimin temel işlevleri arasında ahlâk eğitimine öncelik verilmiştir.⁴⁵ Neticede bir olgu olarak ahlâk ve ahlâk eğitiminin tasavvuf ve tasavvuf eğitiminde olduğu gibi mahiyet ve süreç açısından eğitimden farklı bir alan olmadığı⁴⁶ ileri sürülebilir. Bununla birlikte örneğin yapılan bir araştırmada ortaöğretim din kültürü ve ahlâk bilgisi dersi öğretim programı içerisinde tasavvuf öğretimine yeterince yer verilmediği, ahlâk ile tasavvufî öğretiler/ilkeler arasında çok fazla bağlantının kurulmadığı, karakter eğitiminin önemli bir parçasını teşkil etmesine rağmen değer eğitimiyle tasavvufun yeterince ilişkilendirilmediği görülmektedir.⁴⁷

Tasavvuf-eğitim ilişkisi, öncelikle tasavvufun insanla ilgili ele aldığı kavramlar (*nefis*, *kalp*, *akıl* gibi) üzerinden kurulabilir. Zira tasavvuf düşüncesinde insan ve insanla ilgili kavramlar salt nazarî bakımdan değil, terbiyeye konu olması yönüyle ele alınmıştır ki *te’dîb*, *tehzîb*, *tathîr*, *tezkiye* ve *riyâzet* gibi kavramlar bu hususu vurgulamaktadır. Hâris el-Muhâsibî özelinde konuşacak olursak onun insan ve insanla

⁴² Hayati Hökekleli, “Kur’an’ın Eğitime Getirdiği Değerler ve Hedefler”, (*X. Kur’an Sempozyumu Kur’an ve Eğitim* içinde) (Ankara: Fecr Yayınları, 2008), 57-72.

⁴³ Bk. Turgay Gündüz, *İslâm, Gençlik ve Din Eğitimi* (Bursa: Düşünce Kitabevi, 2002), 289.

⁴⁴ Muhammet Şevki Aydın, “İslam Ahlak Eğitimi”, (*İslam Ahlakı* içinde) 3. Baskı (Ankara: DİB Yayınları, 2017), 201-254.

⁴⁵ Saffet Bilhan, *Eğitim Felsefesi Kavram Çözümlemesi* (Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, 1991), 357.

⁴⁶ Muhammet Şevki Aydın, “İslam Ahlak Eğitimi”, 201-254

⁴⁷ Bk. Abdulkadir Çekin, “Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinde Tasavvuf Öğretimi: Öğretim Programı (2010) Çerçevesinde Bir Analiz”, *Marife* (Bahar 2013), 139-148.

ilgili kavramlara derin teorik tartışmalara girmeden bunların daha çok eğitim yönüyle ilgilendiği görülmektedir. Nitekim insanın kendini/nefsini bilmesi (*mârifetü'n-nefs*), nefisle mücâhede ve nefsin hesaba çekilmesi (*muhâsebetü'n-nefs*) üzerinde durduğu ana temalardır. Zira onun yaklaşımında nefis, genel olarak dinî ve ahlâkî değerlere zıt çok sayıda hastalıkla mâluldür. Bunun için de terbiye edilmesi gerekmektedir. Ayrıca mezkûr kavramlardan *tathîri* de öncelikle kalbin bütün kötü duygu, düşünce ve eylemlerden (niyet vs.) arındırılması anlamında kullanılmaktadır.⁴⁸ Bu yönüyle ahlâkın (ve eğitimin), öncelikle içten kurulan bir değişim ve gelişime/sürece işaret ettiği söylenebilir. Tasavvuf da temelde nefsin terbiye edilmesi; îmân etme, tâat ve ibadette bulunma ile ahlâklanma suretiyle kalbin/aklın olgunlaşması sürecini ifade etmektedir. Başka bir anlatımla düşünen, duyan, duygulanan, hissedilen, istek ve davranışta bulunan gibi yönlerle insan ve terbiyesi, eğitim ve tasavvufun en önemli konusudur. Dolayısıyla insanın zikredilen yönleri ve ahlâkî bir varlık olarak eğitime konu olması, tasavvuf-eğitim ilişkisinin birinci yönünü teşkil etmektedir.

Tasavvuf-eğitim ilişkisinin kurulacağı başka bir nokta; nefsin bilinmesi, tasfiye edilmesi ve kalbin arındırılmasıyla (ahlâk eğitimiyle) ilgili kavramlardır. Bu bağlamda *mücâhede*, *riyâzet*, *tezkiye*, *tehzîb* ve *tathîr*, *tahâret* gibi ahlâkî olgunlaşma sürecini ifade eden ve daha çok tasavvufa ait kavramlar, eğitim kapsamında da değerlendirilebilir. Bunun dışında bilhassa nefis terbiyesiyle ilgili *mârifet*, *havf*, *recâ*, *muhâsebe*, *murâkabe* ve *takvâ* amaç ve yöntem açısından tasavvufun olduğu kadar eğitimin/din eğitiminin kavramları olarak da kabul edilebilir. Ayrıca mezkûr kavramların ahlâkla/ahlâk eğitimiyle irtibatı da onları eğitimle ilişkilendirmektedir. Zira eğitimin genel olarak insana olumlu/iyi (istendik) davranışların kazandırılması, olumsuz/kötü olanların ise ortadan kaldırılması süreci olduğu, terbiyenin ise insanı derece derece olgunluğuna/kemâline ulaştırmak⁴⁹ anlamı göz önüne alındığında sözü edilen kavramların eğitimle/terbiyeyle ilişkisi kendiliğinden ortaya çıkacaktır. Öte taraftan *muhâsebe*, *murâkabe* ve *takvâ* gibi kavramlar, temel erdemlerden olmakla birlikte diğer dinî ve ahlâkî değerlerin içselleştirilmesi rolü de üstlenmektedir. Örnek vermek gerekirse “İslam Ahlakı Dersi Öğretim Programı”nın *Allah’a ve Peygamberimize Karşı Vazifelerimiz* adlı beşinci ünitesinde *mârifet*, *havf*, *recâ* ve *takvâ* gibi kavramların yer aldığı görülmektedir.⁵⁰ Bu yönüyle tasavvufun din eğitimi ve öğretiminin daha çok duyuşsal hedefleriyle ilgili olup tasavvufî eğitim de din

⁴⁸ Örneğin bk. Muhâsibî, *Şerhu'l-ma'rife ve bezlü'n-nasîha*, thk. Salih A. eş-Şâmî (Dımaşk-Beyrut: 1993), 74-76.

⁴⁹ Kâdî Beydâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru'r-te'vil/et-Tefsîru'l-Beydâvî*, 1-5 (Beyrut: Dâru İhyâi't-turâsi'l-Arabî, 1998), 1/28.

⁵⁰ Bk. MEB Din Eğitimi Genel Müdürlüğü, *İslam Ahlakı Dersi Öğretim Programı* (Ankara, 2014), 5, 10.

eğitiminin daha çok psikolojik ve duyuşsal zeminine ağırlık veren tali bir eğitim sistemi ve bu yönüyle din eğitiminin parçası olduğu ileri sürülebilir.⁵¹

Tasavvuf-eğitim ilişkisi, amaç ve yetiştirilmek istenen insan tipolojisi üzerinden de kurulabilir. Zira olumlu davranışlar kazanmak suretiyle ahlâkî ve akli yetkinleşmenin (kemâl) sağlanması, iyi ve örnek insan vasfının kazandırılması tasavvuf ve eğitimin ortak amacıdır. Muhâsibî’de de ahlâk (ve ahlâk eğitimi), aklın doğru düşünmesini sağlayarak sahîh akla dönüşmesinde önemli rol oynamaktadır. Zira doğru düşünme ve akli doğru kullanma;⁵² *kibri yenmeye, riyâ, ucb*⁵³ ve *hased* gibi aynı zamanda Allah hukukuna riayete hâle getiren hasletlerin nefyine bağlıdır. Başka bir ifadeyle iyi ve Allah’a gerçek anlamda kul olabilen insanlar yetiştirmek;⁵⁴ dinin⁵⁵ dolayısıyla din eğitimi ve tasavvufun ortak gayesidir. Nitekim tasavvufun ana gayesi, Kur’ân ve sünnete tabi olmak suretiyle kalbi (salih amellerle) arındırarak/Allah’ın ahlâkıyla ahlâklanarak *mârifetullâh*’a ulaşmaktır.⁵⁶ Kısaca tasavvufun insanın duygu, düşünce ve eylemlerinin terbiye edilmesiyle (ahlâk eğitimiyle) ilgili söylemleri onu eğitimle ilgili kılmaktadır.

Eğitimin insana kendisini tanıtmayı (mârifetü’n-nefs) amaçlaması da tasavvufun eğitime/din eğitimine katkısını önemli hâle getirmektedir.⁵⁷ Zira insanı tanımak kadar insanın kendisini ve yaratıcısını tanıması, eğitimin temel meselelerindedir. İslâm ahlâkında da nefsin bilinmesi; insanın kendi varlık dünyasının ahlâkî boyutunu, karakter ve kişilik yapısını, ahlâka temel oluşturacak güç ve kuvvetlerini, yetenek ve zaafalarını ifade etmektedir. Bu nedenle nefsin bilinmesi yolundaki tüm çaba ve gayretler, ahlâkî eğitim ve gelişmenin, nefsi reziletlerden arındırıp fazilet ve erdemlerle süslemenin ön şartı ve aynı zamanda başlangıcı⁵⁸ kabul edilmiştir. Ayrıca kendinin, duygu ve düşüncelerinin, istek ve ideallerinin, güçlü ve zayıf yanlarının farkına varma ve dolayısıyla davranışlarını kontrol etme, varlığının kaynağı ve

⁵¹ Şakir Gözütok, *Süfi Pedagojisi -Tasavvufta Şahsiyet Eğitimi-* (İstanbul: Nesil Yayınları, 2012), 100; Abdulkadir Çekin, “Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinde Tasavvuf Öğretimi: Öğretim Programı (2010) Çerçevesinde Bir Analiz”, *Marife* (Bahar 2013), 139-148.

⁵² Örneğin bk. Muhâsibî, *el-Akl ve fehmü’l-Kur’ân*, thk. H. Kuvvetli (Beyrut: Dârü’l-fikr, 1971), 234.

⁵³ Muhâsibî’nin bu bağlamda yanlış reyde bulunmanın sebeplerinden biri olarak *ucbu* zikretmesi manidardır. Bk. Muhâsibî, *er-Ri’âye*, s. 346, 360-361.

⁵⁴ Kulluğun burada günlük ibadetlerle sınırlı olmayıp insanın bütün yapıp etmeleriyle duygu, düşünce ve hislerini kuşatan bir kavram olduğu unutulmamalıdır. Bk. Muhammed Kutub, “Eğitimde Dinin Rolü”, (*İslami Eğitim -Araçlar ve Amaçlar-* içinde), çev. A. Çaksu (İstanbul: Endülüs Yay. 1991), 96.

⁵⁵ “Ben, cinleri ve insanları ancak bana kulluk etsinler (li-ya ‘budûn) diye yarattım” (Zâriyât, 51/56) âyeti bu bağlamda değerlendirilebilir.

⁵⁶ Ömer Türker, *Anlamı Tamamlamak*, 26-27.

⁵⁷ Nurullah Altaş, “Din Eğitiminde Amaç Belirleme Aşamasında Tasavvuf Disiplininin ve Nefis Terbiyesi Kavramının Katkısı (Kastamonulu Ömer Fuadi’nin ‘Muslihu’n-Nefs’ İsimli Eseri Üzerinden Disiplinlerarası Bir Çalışma Örneği)”, *III. Uluslararası Şeyh Şa’bân-ı Velî Sempozyumu-Kastamonu’da İlmî Hayat ve Kastamonu Âlimleri-*, ed. Ali R. Özkan (Kastamonu: 2016), 6-12.

⁵⁸ Süleyman Uludağ, “Ma’rifet-i Nefs”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/56-57.

amacının farkında olma anlamında kendini tanıma, tüm insanî değerlerin de kaynağı olup eğitimin asıl gayesi, kişinin kendini bilmesi ve kendi kendisini eğitmesidir⁵⁹ denilebilir. Bu yönüyle din eğitiminin de aslında kişinin kendini bilmesi (mârifetü'n-nefs) ile başlayan ve yaratıcısını tanımasıyla (mârifetullâh) devam eden bir tür bilinçlenme hâli ve bu tecrübenin daha da aşkın hâle gelerek devam etme süreci olduğu söylenebilir.⁶⁰ Nitekim Muhâsibî, aklın kemâle ermesi için “Allah korkusu (havf) ve hukukuna riayet etmek”, “yakîn kuvveti”, “dinde basîret ve tefakkuh”un birlikte bulunması gerektiğini belirtir.⁶¹ Muhâsibî nazarında yakîn, mârifetten kaynaklandığına göre⁶² bu unsurların başında “mârifet” zikredilebilir.

Tasavvufun ahlâk, âdâb, nefis/kalp tasfiyesi ile kimi temel erdemler (*murâkabe*, *ihsan* ve *takvâ* gibi) üzerinden tanımının yapılmasından hareketle konusunun *tezkiye*, *tehzîb*, *terbiye*, *te'dîb* ve *tasfiye* gibi yöntemlerle nefsi kötülüklerden arındırmak⁶³ olduğu ileri sürülebilir. Başka bir söylemle ilmî bir disiplin olarak tasavvufun konusunun hâl ya da insanın ahlâkî değişimi, meseleleri hâller ve makâmlar ya da ahlâkî yetkinleşme yolunda insanın -nefis kaynaklı- reziletleri/problemleri ve bunların çözümleri, yöntemi ise kalp tasfiyesi/tezkiyesi, mücâhede ve istinbat/tahkîk olan dinî bir ilimdir. Üst gayesi ise bir insanın ahlâkî yetkinlik düzeyine ulaşmasıdır ki bunun “Allah’ın ahlâkıyla ahlâklanmak” şeklinde tayin edilmesi mümkündür.⁶⁴ Nitekim dinin de eğitimde gözettiği genel hedef, ahlâkın güzelleştirilmesidir.⁶⁵

Başka bir yönüyle tasavvufun amacı, dinin de gayesi olan îmân ve bilgide *yakîn/tahkîk* ve *ihsan*; *duygu*, *düşünce* ve *eylemlerde sîdk* ve *ihlâs* seviyesine erişmektir. Hevâ ve şehvetlerden arınıp *tevbe*, *hayâ*, *vera*, *takvâ*, *şükür*, *sabır* ve *rızâ* gibi dinî ve ahlâkî erdemlerle donanmış bir kalple Allah’a yönelmek⁶⁶ de değinilmesi gereken amaçlardandır. Eğitimin ise çok sayıda amacı bulunmakla birlikte bunların en önemlisi; insana olumlu tutum ve eylemler kazandırmak, doğuştan sahip olduğu kabiliyetleri geliştirerek kaliteli ve iyi insan yetiştirmektir⁶⁷ ki bu amaç, dinin

⁵⁹ Hayati Hökelekli, “Kendini Bilmek ve Kendini Kontrol Etmek”, *DEM Dergi* 1 (2007), 69-75.

⁶⁰ Nurgül Bulut, *Din Eğitiminin İmkân ve Sınırlılıkları Açısından Mizâc Kavramı* (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2013), 24.

⁶¹ Muhâsibî, *el-Akl ve fehmü'l-Kur'ân*, 220-221.

⁶² Bununla ilgili bk. Muhâsibî, *el-Kasd İlallâh*, vr. 111b.

⁶³ Kadir Özköse, *Tasavvuf ve Gönül Eğitimi* (Ankara: Nasihat Yayınları, 2007), 164; İrfan Gündüz, “Tasavvuf ve İnsan”, *MÜİFD*, 5-6 (1987-1988), 217-229; İhsan Kara, “Din Eğitimi, Din Hizmetleri ve Tasavvuf”, *Diyanet İlmî Dergi* 42/2 (Mayıs-Haziran 2006), 107-124.

⁶⁴ Bk. Ekrem Demirli, *İslam Düşüncesi Üzerine Söyleşiler ve Konuşmalar* (İstanbul: Sufi Kitap, 2016), 22-23.

⁶⁵ Selahattin Parlador, *Din Eğitimi Bilimine Giriş* (İzmir: 1996), 67.

⁶⁶ Bununla ilgili örneğin bk. Muhâsibî, “Kitâbü'l-halve ve't-tenakkul fi'l-'ibâdeti ve deracâti'l-'âbidîn, nşr. A. Halife el-Yesû'î), *Maşrık Dergisi*, (1954-1955), 451, 453; *el-Kasd ve'r-rücû' ilallâh (el-Vesâyâ içinde)*, thk. A. Ahmed Atâ (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1986), 219-328.

⁶⁷ İrfan Başkurt, “Din ve Ahlâk Eğitiminde Yeni Arayışlar ve Bakış Açıları”, *İÜİFD* 6 (2002), 69-100. Kutub ve Khouj, İslâm’da terbiyenin nihai amacının “iyi insan yetiştirmek” olduğunu söyler. Bk.

dolayısıyla da ahlâk ve tasavvufun ortak gayesidir. İyi insanın ise; îmân edip Allah’a gerçek anlamda kul olan, sağlıklı akletme becerisi gelişen, doğru ve faydalı bilgiyi elde edip bunu eylemleriyle ortaya koyan, *sıdk, ihlâs, takvâ* ve *ihsan* gibi üst erdemlere sahip olup yalan söylemeyen, adaletle hareket eden kısaca dinî ve ahlâkî hasletlerle donanma gibi birçok niteliği sayılabilir. Muhâsibî özelinde bu, “Allah hukukuna riayet (*er-ri’âye li-hukûkillâh*)”⁶⁸ ile aklî ve ahlâkî olgunluk şeklinde belirtilebilir. Nitekim Muhâsibî, amaç (*ümniye*) ve niyetin Allah hukukuna eksiksiz riayetini aklın en üst mertebesi, niyetin en hâlisi ve amellerin en değerlisi⁶⁹ olarak niteler. Buradan hareketle İslâm’da eğitim sisteminin bireysel nitelikleri geliştirmenin ötesine geçerek bireyi yaratıcısı, diğer insanlara ve insan dışındaki canlı-cansız bütün varlıklarla (tabiat ve eşyayla) nasıl uyum içerisinde yaşayacaklarını öğretme anlamında daha geniş hedefleri ihtiva ettiği⁷⁰ söylenebilir.

Muhâsibî’ye göre Allah’a ait haklar ise öncelikle Allah-insan arasında olurken insanın kendisi, diğer insanlara karşı hak ve sorumlulukları da kapsayan hem kalbe hem de bedene/uzuvlara (*cevârih*) ait amelleri⁷¹ ifade etmektedir. Muhâsibî bu bağlamda kişinin kendi nefsi ve diğer insanların haklarına riyeti adaletin alameti⁷² olarak zikreder. Dolayısıyla kişinin Allah’la irtibatı, hem kendisi (nefsi) hem de diğer insanlarla kurduğu ilişkiden geçmektedir.⁷³ İnsanın başta kendisi ve diğer insanlar olmak üzere bütün canlı-cansız varlıklar ve bunların varoluş kaynağı olarak Allah’la ilişkisini/sorumluluklarını düzenleyip sağlıklı bir zemine oturtmak, din ve ahlâk eğitiminin temel konularındandır.⁷⁴ Bu bağlamda doğru bir Allah tasavvurunun ortaya konması önem kazanmaktadır ki bunun sağlanması, din eğitiminin önemli amaçlarından birini teşkil etmektedir.⁷⁵ Ayrıca genelde tasavvufun özelde Muhâsibî’nin Allah-insan ilişkisi çerçevesinde ortaya koyduğu insan modeli de din eğitiminin amaçları çerçevesinde değerlendirilebilir.

Muhammed Kutub, *İslâm Terbiye Metodu ve Ahlâk Sistemi*, çev. Ali Özek (İstanbul: Hisar Yayınevi, 1977), 7; Abdullah M. Khouj, “İslâm’da Eğitim”, çev. S. Çinemre, *OMÜİFD* 30 (2011), 277-308.

⁶⁸ Nitekim kendisine sorulan soruları Allah hukukuna riayet çerçevesinde cevaplar vereceğini açıkça belirtir. Bk. Muhâsibî, *er-Ri’âye li-hukûkillâh*, thk. A. Ahmed Atâ, 3. Baskı (Beyrut Dârü’l-kütübi’l-ilmîyye, 2010), 28. İfadenin Kur’ân’daki muhtemel referansıyla ilgili bk. Hadîd, 57/27.

⁶⁹ Muhâsibî, *el-Vesâyâ/en-nesâih*, thk. A. Ahmed Atâ, (*el-Kasd ve’r-Rücû’*, *Bed’ü Men Enâbe, Fehmü’s-Salât ve et-Tevehhüm* ile birlikte) (Beyrut: Dârü’l-kütübi’l-ilmîyye, 1986), 146, 162.

⁷⁰ Abdullah Muhammed Khouj, “İslâm’da Eğitim”, 277-308.

⁷¹ Muhâsibî, *er-Ri’âye*, 33, 91-92; *el-Kasd ve’r-rücû’ ilallâh (el-Vesâyâ içinde)*, 223; *Âdâbü’n-nüfûs*, 47; *Risâletü’l-müsterşidîn*, nşr. Abdülfettâh Ebû Ğudde, 5. Baskı (Kâhire: 1983), 148.

⁷² Bk. Muhâsibî, *Âdâb*, 112.

⁷³ Bülent Akot, “Bazı Mutasavvıfların Tanrı/İlâh Anlayışı ve Muhâsibî’nin ‘er-Ri’âye’ Adlı Eseri Bağlamında Allah’ın Hakları”, *Eskiye*, 31 (Güz 2015), 51-73.

⁷⁴ Bk. Turgay Gündüz, *İslâm, Gençlik ve Din Eğitimi*, 243.

⁷⁵ Nitekim Ayhan da her şeyden önce yetişmekte olan insanlara doğru bir Allah inancı kazandırarak eğitime başlanması gerektiğini belirtmektedir. Bk. Halis Ayhan, *Eğitime Giriş ve İslâmiyetin Eğitime Getirdiği Değerler*, 2. baskı (İstanbul: Damla Yayınevi, 1986), 62.

İslâm düşüncesine göre insanın varlık amacı, Allah'ı rab kabul edip ona gerçek anlamda kul olmaktır.⁷⁶ Muhâsibî de öncelikle Allah'a birliği (vahdâniyye), tekliği (ferdâniyye) ve ezelîliği ikrar edilerek îmân edilmesi⁷⁷ gerektiğini belirtir. Bu nedenle onun düşüncesinde *tevhid*, Allah'a giden yolda kişinin (mürîdin) nihai/varoluş gayesidir.⁷⁸ Muhâsibî'nin yaklaşımında Allah hukukuna riayet ve nefis terbiyesiyle (islâh) ilgili öncelikli husus, Allah'ın rab, kişinin kendisinin onun kulu olduğunu bilmesidir (teallüm). Yaratılış amacının (niçin yaratıldığı gibi konularla ilgili tezekkür ve tefekkürün), akıbetin ve Allah'a ubudiyetten başka kurtuluşun olmadığını idrak edilmesi de bu bilme türü içerisinde. Bu bağlamda tâat ve ibadet ile nehiylerden sakınma, kurtuluş (necât) yolu olup ilim (Kur'ân, Sünnet) bu yola götüren rehber konumundadır.⁷⁹ Amellerin derece bakımından en üstünü ise Allah'ın mevlâ kabul edilerek büyük bir *sevinç (sürûr)*, *tazim*, *şükür*, *korku (havf)*, *sabır* ve *hâlis bir niyetle* ona kullukta bulunmaktır.⁸⁰

Muhâsibî böyle bir kulluğu, "hüsnü'l ma'rife" ile yapılan kulluk şeklinde zikreder. *Hüsnü'l-ma'rife* burada kalbin Allah'a muhtaç olmasını (iftikârü'l-kalb), Allah'a ve âhirete görüyormuşçasına yaklaşmayı/yönelmeyi (iktirâb), Allah'ın azamet ve kudretini, ölüm ve âhîret ahvâlini görüyor gibi düşünüp eylemde bulunmayı ve geçmişte işlenen günahlardan ötürü tevbe etmeyi ifade etmektedir. Havf, sabır, şükür, pişmanlık, tevbe, Allah'a yakınlık ve sevginin (üns ve muhabbet) eşlik ettiği bir amele de ancak kesin bir mârifet ve kuvvetli bir yakînle erişilebilir. Bütün bunların kalpte yerleşmesi neticesinde ise kalp nurlanır ve bedenle birlikte gerçek kulluğun tadına varır.⁸¹ Başka bir yönüyle Allah'ı tanıma (mârifetullâh), Allah dışında herhangi bir şeye yönelmekten alıkoyan bir işlev üstlenmektedir. Nitekim başta tevekkül gibi hasletler olmak üzere yüksek makamlara erişmek yakînî îmânla birlikte Allah'ı mârifete bağlıdır.⁸² Böyle bir yaklaşımda ise Allah, hem inanmanın hem de bilmenin konusu olmaktadır. Bilmenin konusu olan her şey ise eğitim kapsamında değerlendirilmektedir. Dolayısıyla *mârifetin (mârifetü'n-nefs ve mârifetullâh)* genelde tasavvuf özelde Muhâsibî'de olduğu kadar din eğitiminde de temel bir meselesi olarak ortaya konması gerektiği ileri sürülebilir.

⁷⁶ Örneğin bk. *Zâriyât*, 51/56; *Mülk*, 67/2.

⁷⁷ Muhâsibî, *Âdâb*, 31.

⁷⁸ Mâcid Arsân el-Kılânî, *Tetavvuru Mefhûmi'n-Nazariyyeti't-Terbiyyeti'l-İslâmî*, 2. Baskı (Dımaşk-Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1985), 122.

⁷⁹ Muhâsibî, *er-Ri'âye*, 44, 289-290. Nefsin kullukla ('ubûdiyyet) emredildiğiyle ilgili bk. Muhâsibî, *Âdâb*, 79.

⁸⁰ Muhâsibî, *Âdâb*, 43; *Fehmü'l-Kur'ân*, 268.

⁸¹ Muhâsibî, *Âdâb*, 115. Gazzâlî'ye göre de iyi ahlâkın kemâli, yapılan iyiliklerden zevk almaktır. Bk. Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 1-4, trc. A. Serdaroğlu (İstanbul: Bedir Yayınevi, 2002), 3/135.

⁸² Bk. Muhâsibî, *el-Mekâsib ve'l-vera'*, 65. Nitekim Muhâsibî, tevekkül konusunda insanların farklı olup her birinin tevekküllünün îmân ve ilimlerinin kuvveti oranında olduğunu belirtir. Bk. Muhâsibî, *el-Kasd ilallâh* (Bursa İnebey Yazma Eserler Kütüphanesi, Orhan Kitaplığı, no: 637/2, vr. 103_a.105_b).

Muhâsibî'nin zikredilen yaklaşımının terbiyeyle, bunun da İslâm eğitim kavramıyla ilişkilendirilmesi mümkündür. Buna göre İslâm eğitimi Allah'ı, insanın ve diğer bütün varlıkların (kâinatın) eşsiz rabbi olarak bilmek/tanımak, onu kendisinin rabbi olarak kabul etmek, gösterdiği yolu benimseyip onun dışındaki her şeyden (mâsivâ) uzaklaşmak şeklinde tanımlanabilir. Buna göre bilgi ve tanıma (ilim ve mârifet), irade ve kabul (Allah'ın yegâne rab olarak kabulü) ile ilk iki unsura uygun eylemlerde (kalben ve bedenen) bulunma, İslâm eğitimin üç temel unsuru⁸³ olarak zikredilebilir ki bu tanıma göre eğitimin ilâhî olma⁸⁴ sürecini ifade ettiği söylenebilir. Dolayısıyla sözü edilen unsurlardan (bilgi, irade ve eylem) birinin eksik olması durumunda bunun artık terbiye adını alması mümkün değildir. Değininilmesi gereken başka bir husus da *tevhi'd*'in İslâm eğitim düşüncesinin en temel gayesi olduğudur⁸⁵ ki *tevhi'd*, tasavvuf düşüncesinin de merkez kavramıdır. Nitekim "İslam Ahlakı Dersi Öğretim Programı"nın *Allah'a ve Peygamberimize Karşı Vazifelerimiz* adlı beşinci ünitesinin "Kulun öncelikli vazifesinin Allah'ı bilmek ve ona karşı tazim, muhabbet ve teslimiyet olduğunu benimser" kazanımında da bu husus vurgulanmaktadır.⁸⁶

Netice itibariyle burada vurgulanması gereken husus, ahlâkî bir çaba olarak tasavvufun eğitimin/din eğitiminin içerisinde bir alan olduğu, ahlâk eğitiminin de eğitim sürecinin bir parçası olmaktan ziyade bu sürecin bütününe sirayet etmiş ve eğitimden ayrı tasavvur edilmediğidir. Bu nedenle ahlâk, tasavvuf, eğitim/din eğitimi derken aslında bunların birbirinden ayrı alanlara işaret etmediğinin vurgulanması gerekir. Konu Muhâsibî özelinde düşünüldüğünde III./IX. yüzyılda ahlâk, tasavvuf ve eğitim şeklinde bir ayırma gitmek zaten mümkün değildir. Zira onun yaşadığı bu dönemde eğitim faaliyetleri büyük oranda, dinî ve ahlâkî bir karakter arz etmekteydi. Ayrıca sözü edilen kişinin, konunun tasavvuf ve ahlâkla ilgili olması hasebiyle "din eğitimi" tabirindeki "din" ifadesinin İslâm'a tekabül ettiği açıktır. İslâm açısından bakıldığında ise din, ahlâk, eğitim ve eğitimle ilgili kavramlar arasındaki ilişki bu kavramlar arasında bir ayırma gitmeyi imkânsız kılacak şekilde iç içe geçmiş ve kaynaşmış durumdadır. Dolayısıyla eğitim kavramının din eğitimi kapsayacak şekilde ele alınması ve tasavvuf-eğitim ilişkisinin bunun üzerinden kurulmasının isabetli olacağı kanaatindeyiz. Burada din eğitimi denilirken bunun sadece dinî bilgiler veren bir derse indirgenmemesi⁸⁷ gerektiğinin de özellikle belirtilmesi gerekir.

⁸³ Khosrow Bagheri Noaparast, *Islamic Education*, Al Hoda (Tahran: 2001), 109-112; Bagheri and Zohreh Khosravi, "The Islamic Concept of Education Reconsidered", *The American Journal of Islamic Social Sciences*, 23/4 (2006), pp. 88-103; Abdullah M. Khouj, "İslâm'da Eğitim", 277-308.

⁸⁴ *et-tahalluk bi-ahlâkillâh* (Allah'ın ahlâkıyla ahlaklanmak) ya da *et-teeddüb bi-edebillâh* (Allah'ın edebiyile edeplenmek). Nitekim Muhâsibî, her sözde Allah'ın edebiyile edeplenme, her eylemde (umûr) ahlâkıyla ahlaklanmayı (tezeyyün), üstün niteliklerden saymaktadır. Muhâsibî, *Fehmü'l-Kur'ân*, 270.

⁸⁵ Bk. William C. Chittick, "The Goal of Islamic Education", (in *Education in The Light of Tradition Studies in Comparative Religion*), (ed. J. Casewit), World Wisdom 2011, pp. 85-92.

⁸⁶ MEB Din Eğitimi Genel Müdürlüğü, *İslam Ahlakı Dersi Öğretim Programı* (Ankara: 2014), 10.

⁸⁷ Bk. Selahattin Parlador, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, 17.

SONUÇ

İnsan; kalp, akıl ve nefis gibi insanla ilgili kavramlar ve insan/nefis terbiyesi, tasavvuf ve eğitim/din eğitiminin ortak konusunu teşkil etmektedir. İnsanın dinî ve ahlâkî erdemleri kazanması yönüyle eğitimin üstlendiği rol, onu ahlâk dolayısıyla tasavvufu iç içe kılmaktadır. Başka bir ifadeyle ahlâkın, din eğitiminin önemli bir alanını teşkil etmesi ve tasavvufun ahlâkî bir çaba olması ve hatta felsefî ahlâkın *tehzîbü'l-ahlâk/tehzîbü'n-nefs* kısmına göre daha ayrıntılı bir perspektif sunması, onu eğitimle ilişkilendirmektedir. Zira insanın ferdî, ahlâkî ve manevî gelişiminin sağlanması, tasavvufun olduğu kadar din eğitiminin de amacıdır.

Ahlâkî ve aklî olgunlukla nefsin terbiye edilmesini amaçlaması, bu bağlamda *mücâhede, tathîr, tevbe, sabır, şükür, ihsan, ihlâs, muhâsebe, murâkabe, takvâ ve rızâ* gibi eğitimin hem amacını hem de yöntemini belirten dinî ve ahlâkî değerleri konu edinmesi, *tevhîd, mârifet* (hem *mârifetü'n-nefs* hem de *mârifetullâh* anlamında), *Allah'ın ahlâkıyla ahlaklanmayı* ve *Allah hukukuna riayeti* üst amaç olarak belirlemesi, tasavvufu din ve ahlâk eğitimi içerisinde bir alan olarak konumlandırmaktadır. Nitekim *mücâhede, riyâzet* ve *tathîr*; nefis terbiyesini, dolayısıyla ahlâk eğitimi vurgulayan kavramlardır. Bu yönüyle tasavvufun özünde bir eğitim müessesesi olduğu, eğitimin amaç ve yöntemleri açısından istifade edilmesi gereken bir disiplin olduğu neticesine varılabilir.

Tasavvuf-eğitim ilişkisinin sağlıklı bir şekilde ortaya konması adına kurumsal bir yapıya bürünen tasavvufun (tarikât halini alan tasavvuf ile tekke ve zaviyelerin) eğitim fonksiyonunun da detaylı bir şekilde araştırılması gerekmektedir. Araştırılmayı bekleyen diğer bir konu, tasavvufun diğer disiplinler ve ahlâkla olan çoklu ilişkisidir. Bunun dışında “hâl” ve “makâm” olarak ele alınan kavramların (*muhâsebe, murâkabe, takvâ* vs.), hangi yönlerden ve nasıl din eğitiminin kavramları olacağı, insan eğitimiyle ilgili vaz edilen yöntemlerin (*mücâhede, riyâzet, seyr-i sülûk, halvet, uzlet* vs.) ve *âdâbü'l-mürîdîn* ya da *edebü'l-mürîd* literatürünün günümüz eğitimindeki yeri, hem geçmişte hem de günümüzde tasavvuf adı altında söylenen ve yapılanların dinin özüne uyup uymadığı ve bunların günümüz eğitimiyle tezat teşkil eden tarafları da araştırılmayı bekleyen konular arasındadır. İslâm söz konusu olduğunda eğitim-din eğitimi ayırımının imkânı ve İslâm düşünce geleneğinde eğitim ve öğretimle ilgili kavramların günümüz eğitimiyle ilişkisi de din eğitiminin kendi düşünsel zeminini oluşturması adına daha fazla ele alınması gereken konulardandır.

KAYNAKÇA/REFERENCE

- Akot, B. (2015). "Bazı Mutasavvıfların Tanrı/İlâh Anlayışı ve Muhâsibî'nin 'er-Riâye' Adlı Eseri Bağlamında Allah'ın Hakları". *Eskiye* (31), 51-73.
- Altaş, N. (2016). "Din Eğitiminde Amaç Belirleme Aşamasında Tasavvuf Disiplininin ve Nefis Terbiyesi Kavramının Katkısı (Kastamonulu Ömer Fuadî'nin 'Muslihu'n-Nefs' İsimli Eseri Üzerinden Disiplinlerarası Bir Çalışma Örneği)". *III. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu-Kastamonu'da İlmî Hayat ve Kastamonu Âlimleri-*. ed. Ali R. Özkan, 6-12, Kastamonu.
- Âmülî, Ş. (ö. 753/1352[?]). (1381). *Nefâisü'l-fünûn fî 'arâisi'l-uyûn*. I-III, Tahran: İntişârât-ı İslâmiyye.
- Arıcı, M. (2016). "İlimler Tasnifi Literatüründe Ahlâk İlmî". *Mukaddime*, 7 (1), 1-29.
- Aydın, M.Ş. (2017). "İslam Ahlak Eğitimi". *İslam Ahlakı* içinde, 3. Baskı. Ankara: DİB Yayınları, 201-254.
- Ayhan, H. (1986). *Eğitime Giriş ve İslâmiyetin Eğitime Getirdiği Değerler*. 2. Baskı. İstanbul: Damla Yayınevi.
- Başer, H.B. (2017). *Şeriat ve Hakikat -Tasavvufun Teşekkül Süreci-*. İstanbul: Klasik Yayınları.
- Başkurt, İ. (2002). "Din ve Ahlâk Eğitiminde Yeni Arayışlar ve Bakış Açıkları". *İÜİFD*, 6, 69-100. İstanbul.
- Beydâvî, Kâdî (ö. 685/1286). (1998). *Envâru't-tenzîl ve esrâru'r-te'vîl/et-Tefsîru'l-Beydâvî*. I-V, Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsî'l-Arabî.
- Bilgin, B. & Selçuk, M. (1995). *Din Öğretimi -Özel Öğretim Yöntemleri-*. Ankara: Gün Yayıncılık.
- Bilgin, B. (ts.). *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*. Ankara: Yeni Çizgi Yayınları.
- Bilhan, S. (1991). *Eğitim Felsefesi Kavram Çözümlemesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları.
- Bulut, N. (2013). *Din Eğitiminin İmkân ve Sınırlılıkları Açısından Mizâc Kavramı*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- el-Câbirî, M. Âbid. (2015). *el-Aklu'l-Ahlâkiyyu'l-Arabî/Arap Ahlaki Akli*, çev. M. Çelik. İstanbul: Mana Yayınları.
- Cebecioğlu, E. "Prof. Nicholson'ın Kronolojik Esaslı Tasavvuf Tarifleri". *AÜİFD*, XXIX, 387-406.
- Cevizci, A. (2010). *Eğitim Sözlüğü*. İstanbul: Say Yayınları.
- Chittick, C. W. (2011). "The Goal of Islamic Education". (in *Education in The Light of Tradition Studies in Comparative Religion*), ed. J. Casewit. 85-92, World Wisdom.
- Çekin, A. (2012). "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitaplarında Tasavvuf Öğretimi". *Bartın Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 1/1, 140-151.
- Çekin, A. (2013). "Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinde Tasavvuf Öğretimi: Öğretim Programı (2010) Çerçevesinde Bir Analiz". *Marife*, 139-148.
- Demirli, E. (2016). *İslam Düşüncesi Üzerine Söyleşiler ve Konuşmalar*. İstanbul: Sufi Kitap.
- Ertuğrul, A. (2019). "Şemseddin Âmülî ve İlimler Ansiklopedisi Eseri: Nefâisü'l-fünûn fî arâisi'l-uyûn". *İlimleri Sınıflamak İslâm Düşüncesinde İlim Tasnifleri* içinde (167-198), ed. M. Arıcı. İstanbul: Klasik Yayınları.
- el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, (2002). *İhyâ'ü 'Ulûmî'd-Dîn*, trc. A. Serdaroğlu. İstanbul: Bedir Yayınevi.

- Gökbulut, S. (2007). "İlim Tasnîflerinde Tasavvufun Yeri". *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 8/19, 245-264.
- Gözütok, Ş. (2012). *Sûfî Pedagojisi -Tasavvufta Şahsiyet Eğitimi-*, İstanbul: Nesil Yayınları.
- Gündüz, İ. (1993). "Tasavvuf ve İnsan". *MÜİFD*, 5-6 (1987-1988), 217-229, İstanbul.
- Gündüz, T. (2002). *İslâm, Gençlik ve Din Eğitim*. Bursa: Düşünce Kitabevi.
- Haklı, Ş. (2007). "İslam Ahlâk Teorileri", *Teorik ve Pratik Yönleriyle Ahlâk* içinde (119-132), (ed. Recep Kaymakcan-Mevlüt Uyanık), İstanbul: Dem Yayınları.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. (2001). *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-Selâm*. I-XVII, thk. Beşşâr A. Ma'rûf. Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî.
- Hökelekli, H. (2007). "Kendini Bilmek ve Kendini Kontrol Etmek". *DEM Dergi*, 1, 69-75, İstanbul.
- Hökelekli, H. (2008). "Kur'an'ın Eğitime Getirdiği Değerler ve Hedefler". *X. Kur'an Sempozyumu Kur'an ve Eğitim* içinde (57-72), Ankara: Fecr Yayınları.
- el-Hücvîrî, Ebü'l-Hasen Alî b. Osman b. Alî el-Cüllâbî, (2014). *Keşfu'l-Mahcûb/Hakikat Bilgisi*. haz. S. Uludağ, 4. baskı. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- İbn Cemâ'a, Bedruddîn (ö. 733/1333), (2015). *Tezkiretü's-sâmi' ve'l-mütekellim fî edebî'l-âlim ve'l-müte'allim*. 55; *İslâmî Gelenekte Eğitim Ahlâkı*, çev. M. Şevki Aydın. 2. baskı. Ankara: TDV Yayınları.
- İbn Haldûn (ö. 808/1406), (1977). *Şifâü's-Sâil/Tasavvufun Mahiyeti*. haz. S. Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- İbn Haldûn, (2011). *Mukaddime*, I-II, (haz. S. Uludağ), 7. baskı. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- İhvân-ı Safâ. (ts.). *Resâilü İhvânî's-Safâ*. Beyrut: Dâru Sâdır.
- Kara, İ. (2006). "Din Eğitimi, Din Hizmetleri ve Tasavvuf". *Diyanet İlmî Dergi*, 2/42, 107-124.
- Khouj, Abdullah Muhammed. (2011). "İslâm'da Eğitim". (çev. S. Çinemre), *OMÜİFD*, 30, 277-308.
- el-Kîlânî, Mâcid Arsân, (1985). *Tetavvuru Mefhûmi'n-Nazariyyeti't-Terbiyyeti'l-İslâmî*. 2. baskı. Dimaşk-Beyrut: Dâru İbn Kesîr.
- el-Kindî, Ya'kûb b. İshâk (ö. 252/866[?]), (2002). "Aristoteles'in Kitaplarının Sayısı Üzerine". *Kindî: Felsefî Risâleler* içinde, haz. M. Kaya. İstanbul: Klasik Yayınları.
- Kutub, M. (1977). *İslâm Terbiye Metodu ve Ahlâk Sistemi*. çev. A. Özek. İstanbul: Hisar Yay.
- Kutub, M. (1991). "Eğitimde Dinin Rolü", *İslami Eğitim -Araçlar ve Amaçlar-* içinde, çev. A. Çaksu. İstanbul: Endülüs Yayınları.
- el-Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin, (1999). *Tasavvuf İlmîne Dair Kuşeyrî Risâlesi* çev. S. Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- MEB Din Öğretimi Genel Müdürlüğü. (2014). *İslam Ahlakı Dersi Öğretim Programı*. Ankara.
- el-Muhâsibî, Ebû Abdullâh Hâris b. Esed (ö. 243/857). (1987). *el-Mekâsib ve'l-Vera'*. nşr. Abdülkâdir A. Atâ. Beyrut.
- el-Muhâsibî, Ebû Abdullâh Hâris b. Esed. (2010). *er-Ri'âye li-Hukûkillâh*, thk. Abdülkadir A. Atâ. 3. Baskı. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye.
- el-Muhâsibî, Ebû Abdullâh Hâris b. Esed. (1991). *Âdâbü'n-nüfûs*. (Kitâbü't-Tevehhüm ile birlikte). thk. ve nşr. Abdülkadir A. Atâ. Beyrut.
- el-Muhâsibî, Ebû Abdullâh Hâris b. Esed. (1983). *Risâletü'l-müstersîdîn*. nşr. Abdülfettâh Ebû Ğudde. 5. Baskı. Kahire.

- el-Muhâsibî, Ebû Abdullâh Hâris b. Esed. (1986). *el-Kasd ve'r-Rücû' İlallâh*. (el-Vesâyâ içinde). thk. Abdülkâdir A. Atâ. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye.
- el-Muhâsibî, Ebû Abdullâh Hâris b. Esed. *el-Kasd (ve'r-Rücû') İlallâh*, Bursa: İnebey Yazma Eserler Kütüphanesi, Orhan Kitaplığı, Kayıt no: 637/2.
- el-Muhâsibî, Ebû Abdullâh Hâris b. Esed (ö. 243/857). (1986). *el-Vesâyâ/en-Nesâih*. thk. Abdülkâdir Ahmed Atâ. (el-Kasd ve'r-Rücû', *Bed'ü Men Enâbe, Fehmü's-Salât ve et-Tevehhüm* ile birlikte). Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye.
- el-Muhâsibî, Ebû Abdullâh Hâris b. Esed. (1954-1955). "Kitâbü'l-Halve ve't-Tenakkul fi'l-İbâdeti ve Deracâti'l-Âbidîn", (nşr. A. Halife el-Yesûî). *Meşrik Dergisi*, Beyrut.
- el-Muhâsibî, Ebû Abdullâh Hâris b. Esed (ö. 243/857). (1971). *el-'Akl ve Fehmü'l-Kur'ân*. thk. Hüseyin Kuvvetlî. Dârü'l-fikr.
- el-Muhâsibî, Ebû Abdullâh Hâris b. Esed. (1993). *Şerhu'l-Ma'rife ve Bezlü'n-Nasîha*. thk. Salih A. eş-Şâmî. Dımaşk-Beyrut.
- Massignon, L. (1929). *Recueil des Textes Inédits Concernant l'histoire de la Mystique en Pays d'Islam*, Paris.
- Nev'î Efendi. (1995). *Netâicü'l-fünûn ve mehâsinü'l-fünûn/İlimlerin Özü*. haz. Ö. Tolgay. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Noaparast, K.B. (2001). *Islamic Education*. Tahran: Al Hoda.
- Noaparast, K.B. & Khosravi, Z. (2006). "The Islamic Concept of Education Reconsidered". *The American Journal of Islamic Social Sciences*, 23/4, 88-103.
- Parladir, S. (1996). *Din Eğitimi Bilimine Giriş*. İzmir.
- Saçaklızâde Mehmed Efendi (ö. 1145/1732). (1408/1988). *Tertîbü'l-'ulûm*. nşr. M. b. İsmâil Ahmed. Beyrut.
- es-Sülemî, Muhammed b. Hüseyin (2003). *Tabakâtü's-sûfiyye*. thk. Mustafa Abdülkadir Atâ. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye.
- et-Tarnabâtî, Muhammed b. Mes'ûd, *Bülûğu Aksa'l-Merâm (İlim ve Eğitim Ahlâkı)*. (2019). çev. M. Şevki Aydın. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Taşköprülüzâde Ahmed Efendi. (1985). *Miftâhu's-sa'âde ve misbâhu's-siyâde fî mevzû'âtî'l-ulûm*. 1-3, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye.
- et-Tûsî, Ebû Nasr Serrâc. (1996). *el-Lüma'/İslâm Tasavvufu*. çev. H. K. Yılmaz. İstanbul: Altınoluk Yayınları.
- et-Tûsî, Nasîruddîn. (2007). *Ahlâk-ı Nâsirî*. çev. A. Gafarov-Z. Şükürov. İstanbul: Litera Yay.
- Türker, Ö. (2011). "İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi". *Sosyoloji Dergisi*, 3/22, 533-556.
- Türker, Ö. (2018). *Anlamı Tamamlamak -İslam Düşünce Geleneğinin Anadolu Coğrafyasındaki Bileşenleri-*. İstanbul: Ketebe Yayınları.
- Özköse, K. (2007). *Tasavvuf ve Gönül Eğitimi*. Ankara: Nasihat Yayınları.
- Özturan, H. (2015). *Ahlâk Felsefesinin Temel Problemleri -Seçme Metinler-*. Ankara: Nobel Yay.
- Uludağ, S. (2003). "Ma'rifet-i Nefs". *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 28/56-57. Ankara: TDV Yay.
- Yılmaz, H.K. (2004). *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Ensar Neşriyat.

Extended Abstract

The Relationship of Sufism as a Moral Field with Education/Religious Education

All activities aiming at human change and conversion are conceptualized as education. With this respect in general education in particular morality (and moral education) is one of the essential elements of human life that is always existing/being and all activities that focus on human development can be evaluated within the scope of education. In this context, it is obvious that sufism will contribute to education with the concepts and methods it puts forward in terms of transforming negative personality traits and negative actions.

In other words, sufism is a field in education as it expresses an introverted maturation/moral maturity process, aims to increase the level of understanding, and awareness of the human being, and takes the human the spiritual and moral education (tarbiyah) of the human in terms of its purpose, method and concepts. Therefore, in the study, aims to reveal the relationship and connection of the moral teachings of sufism as a spiritual education field with education/religious education. Depending on this purpose, it is aimed to reveal the dialogic relationship in question in the example of Hārith al-Muhāsibî (d. 243/857). In this context, firstly, the place of sufism and morality in the classification of science was briefly mentioned, and then the relation of sufism with ethics/philosophical ethics and education was discussed. In particular, it was mentioned whether they can be separated from each other with certain boundaries in terms of purpose, method, typology and terminology and the possibility of the distinction between education and religious education in the context of Islam.

The point that brings up the relationship between sufism/sufism and education in the study is that sufism offers expansions on morality (and moral education) in both theoretical and practical terms. In this study in which qualitative method was used, the data were obtained based on the literature review. Content analysis technique was also used while analyzing and evaluating the data. In the final analysis, it was concluded that sufism is closely related to religious and moral education, and therefore it should be benefited from in terms of religious education.

It aims to educate the nafs with moral and reason/wisdom maturity, in this context, it is the subject of religious and moral values such as combating/mucāhada, purification/tathîr, repent/ance, patience, gratitude/shukr, ihsan, pure love/ihlās, muhāsaba, murākaba, taqwa and consent/rida, which indicate both the purpose and method of education, tawhid, ma'rifat (both in the meaning of self-knowledge/ma'rifatü'n-nafs, and knowledge of God/ma'rifatullâh), be moral with the morality of God, and obedience of rights of God as the upper purpose, positions sufism as a field within religious and moral education. As a matter of fact, in the combating/mucāhada, ascetic discipline/riyāzah, and purification/tathîr these are the concepts that emphasize purification of nafs (the soul), and therefore moral education. In this respect, it can be concluded that sufism is essentially an educational institution, and a discipline that should be utilized in terms of its aims and methods.

Keywords: Education/Religious Education, Morality, Sufism, Hārith al-Muhāsibî.